
JELENKOR

Az első világháború. Ellentmondások, paradoxonok, újraértelmezések

Lucian Boiának, a Bukaresti Egyetem neves történészprofesszorának ismét sikerült egy olyan könyvet írnia, amelynek megállapításait számos közvélemény-formáló, médiaszemélyiség és szakember saját vérmérséklete és felkészültsége szerint kritizált. A *Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări* (Az első világháború. Ellentmondások, paradoxonok, újraértelmezések) című könyv kiadását a Nagy Háború kitörésének századik évfordulójára időzítették, és újszerű, merész megállapításai számos olvasó körében is vitát generáltak. A hangos fogadtatás mondhatni kódolva volt, hiszen Lucian Boia egész munkássága egy olyan módszer és szemlélet meghonosítására épül, amely a nyugat-európai történetírásban már régóta jelen van, s ez az imagináció narratívateremtő képessége. Boia a dekonstruktivizmus irányából támadja az etnonacionalista historiográfiát, és az imagináció narratívateremtő képességét hangsúlyozva a történeti elbeszélések mitikus voltára hívja fel a figyelmet. Ebből következően az elbeszélések nem foghatók fel tényleírásként, ezért azok narratíváit és struktúráit kell megvizsgálni, amelyre felépülnek. E nélkül a mítoszok nem egyebek, mint a történelem leegyszerűsítői, és sajátosságuk, hogy egy vagy több érdemi igazságot teremtenek.

Lucian Boia e mítosztalanító módszer alapján veszi górcső alá az első világháború kitörésének körülményeit, a szemben álló feleket, Románia szerepvállalását, a háborút lezáró békeszerződéseket, valamint a világméretű konfliktus következményeit. A szerző az előszóban arra figyelmezteti az olvasót, hogy a könyvből az első világháborút érintő kulcskérdésekhez kapcsolódó kommentárokat és értelmezéseket fog olvasni. A Boia könyveire jellemző esszéisztikus, olvasmányos stílus jelen esetben is könnyen befogadhatóvá, értelmezhetővé teszi a megállapításokat.

A kötet két nagyobb részre, és ezeken belül három-három fejezetre osztható. Az első fejezet a világháború kitörésének körülményeit járja körül, és ahogy a címből is kiderül, a katasztrófa kitörésének elkerülhetőségét vizsgálja. A szerző hangsúlyozza, hogy a mindenki által ismert „nagy háborús”

okokra való hagyatkozás torzíthatja a háború kirobbanásáról alkotott képet, mivel ez azt jelentené, hogy a világméretű konfliktus a szarajevói merénylet nélkül is kitört volna egy későbbi időpontban. Boia úgy véli, hogy az okok, amelyeket sokan magától értetődőnek szeretnek tekinteni, soha nem hatnak önmagukban, és nem eredményeznek közvetlen hatásokat. A történeti kölcsönhatások végtelenül összetettek, bonyolultak, ezért a világháború kirobbanásának körülményeit övező kérdésekre adott válaszoknak is ezekhez hasonlóan óvatosabbnak és árnyaltabbnak kellene lenniük. Természetesen azt Boia sem állítja, hogy a nagyhatalmak közötti érdekellentétek nélkül globális méreteket öltött volna a kialakult konfliktusos helyzet, ám a nagy érdekellentétek önmagukban még nem jelentették volna a háború automatikus kitörését. A detonátor ugyanis a szarajevói merénylet volt, ám a merénylet és a hadüzenet megküldése között is eltelt egy hónap, amely időszak alatt mind a konfliktusos helyzet békés rendezésének is ugyanannyi esélye volt, mind a fegyveres megoldásnak. Háborús ürrég minden bizonnyal a későbbiekben is akadt volna, ám egy más természetű incidens egy teljesen más eseményláncolatot indított volna el, ami eltérő kontextust is feltételez.

Boia szerint az igazi kérdés az, hogy miért éppen akkor tört ki a világháború, amikor senki sem számított rá? Hisz 1914 nyara végre igazán csendesnek és esemény nélkülinek ígérkezett, különösen a két Balkán-háború után, amelyeknek nem sikerült felrobbantani a balkáni puszkaporos hordót, hisz találtak tárgyalásos módot a megegyezésre. További kérdés, hogy az addigi krízishelyzetek megoldása, és a korabeli nemzetközi politikai rendszer azt jelentette, hogy képes a békét végtelen ideig fenntartani, vagy pedig csupán időről időre elhalasztotta a világméretű konfliktus kirobbanását, és minden egyes alkalommal tovább növelte az amúgy is meglévő feszültségeket, hozzájárulva ezzel a minden addiginál brutálisabb végkifejlethez?

Boia szerint a lehetséges háborús okok közül a szarajevói merénylet tűnhet a legkevésbé súlyosnak, hisz a Balkán-háborúkkal ellentétben még csak országok sem voltak benne közvetlenül érintettek. Ami mégis különleges helyzetet teremtett, az az esemény szimbolikus volta. Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös és felesége meggyilkolása elképzelhetetlen sértezt jelentett a Monarchiára. Az Osztrák–Magyar Monarchia nem hagyhatta ezt válaszlépés nélkül, hisz az nagyhatalmi státusa hitelességének teljes elvesztését jelentette volna. Ausztria–Magyarország reakciójának modernkori példája az Egyesült Államok reagálása a 2011. szeptember 11-i merényletekre. Az osztrák–magyar döntéshozók nem számoltak egy általános, világméretű háború kirobbanásának lehetőségével, hisz egyéb szándékuk nem volt, mint Szerbia megregulázása.

Egy végleges válasz megadásában ugyanakkor a kontextus sem segít – állapítja meg Boia. A kor atmoszféráját egymással ellentétes ideológiai és politikai áramlatok jellemezték. A nacionalista ideológia a zenitjén járt, ehhez jól illeszkedett a háborús logika és az expanziós politika. Ugyanakkor a békepártiak is erős pozíciókat tudhattak magukénak. A nacionalizmus mellett az internacionalizmus elve is népszerű ideológiai áramlatnak bizonyult. Az ipari és műszaki forradalomnak köszönhetően az emberek sokkal közelebb kerültek egymáshoz, a vasút egyesítette a világot, a telegráf, majd a telefon megszüntette a távolságokat, a világ globalizálódni kezdett. Egyre több minden kötötte össze az egyes nemzetek képviselőit, és az utópisztikus irodalomban már felvetik az Európai Egyesült Államok gondolatát.

A szerző több helyen is hangsúlyozza, hogy a világháború nem egyes „nagy okok” elkerülhetetlen és automatikus eredménye, hisz ezek előtt egy sor előre nem látható esemény kombinációja és szerencsétlen döntések sora áll. Nem biztos egyáltalán, hogy ezek hiányában háborúhoz vezettek volna az események. A nagy okok: a gazdasági rivalizálás, a világ újra felosztásának igénye, a gyarmatosítható területek hiánya. Boia hangsúlyozza, hogy Németország elsősorban gazdaságilag kívánta megvetni a lábát Európában, és *Wolfgang Mommsen* német történészt idézi, aki szerint 1914 előtt sem Nagy-Britannia, sem Franciaország, de még Németország pénzügyi, gazdasági körei sem egy esetleges európai háború kitörésében látták a lehetőségét annak, hogy nemzetközi piacokra tegyenek szert. Épp ellenkezőleg, a háború kitörésének híre a nagy bankok és kereskedelmi társaságok körében egyaránt nagy zavart eredményezett.

Boia megjegyzi, hogy az emberek alakítják a történelmet, azonban azt már nem képesek uralni. Ellenkezőleg: a saját alkotásuk kezd el uralkodni felettük. Fontos figyelembe venni, hogy az emberek nem a nyers valóság alapján döntenek, hanem a valóság egyes ábrázolásai mentén, ami nem egy és ugyanaz. Például, ha a történelemtől beszélünk, akkor nem a tulajdonképpeni történelemtől szólnunk, hanem arról a módról, ahogy azt felfogjuk, érzékeljük. Ugyanígy működik ez az emberek és nemzetek közötti kapcsolatok terén is – írja.

A szerző szerint egy sor elképzelés megkönnyítette 1914-ben a háború kitörését: a háború elkerülhetetlennek és szükségesnek való tekintése, valamint az a képzet, hogy a kitörő háborúnak szükségszerűen rövidnek kell lennie. Egy elkerülhetetlen, szükséges és rövid háború torz víziója hangsúlyosabb szerepet játszott, mint bármely egyéb ok a világméretű konfliktus kirobbanásában – állítja Boia. Mivel végzettszerűnek tűnt, az emberek könnyelműen beletörődtek. Boia szerint kijelenthető, hogy a legádázabb nacionalisták, vagy imperialisták sem folyamodtak volna háborúhoz, amen-

nyiben előre látták volna, hogy mi következik. Mindannyian minimalizálták a háború esetleges hatásait. A háború Szarajevó nélkül is kitörhetett volna egy másik időpillanatban, más körülmények között, de túlzás lenne azt gondolni, hogy egyéb végkimenetel nem létezhett volna egy pillanatig sem. Az alternatív végkifejletekről való gondolkodás azért hasznos, mert általa kénytelenek vagyunk tudomásul venni egy sokkal összetettebb, kifinomult oksági mechanizmust, amely kevésbé zsarnoki, kevésbé kiszámítható, mint a történészek által megszokott és használt értelmező sémák.

A következő fejezet a vétkesek, a felelősök kérdéskörét boncolgatja. Boia szerint a felelősök elsöre könnyen azonosíthatók, hisz az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország hadüzenetei eredményezték a tényleges konfliktust. A szerző hangsúlyozza, hogy míg a második világháború kitörését illetően az 1945 után született generációk érzik a német felelősséget, addig a két világháború közötti nemzedékek nem is akartak hallani országuk felelősségéről az első világháború kitörésében, és „másokat” tartottak agresszornak. Az Ausztria-Magyarország és a Szerbia közötti konfliktus kapcsán felesleges az egy igazságot keresni, mivel különböző és egymással versengő „igazságok” álltak szemben.

A háború kitörésének és világméretűvé válásának mechanizmusában számos momentum játszott szerepet, és funkcionális szemszögből egyik sem volt fontosabb a másikinál – állapítja meg Boia. Ferenc Ferdinánd meggyilkolása, az osztrák-magyar döntés Szerbia megbüntetéséről, az orosz mozgósítás, Franciaország és Belgium Németország általi lerohanása mind-mind egy láncszeme volt a mechanizmusnak. A német szerepvállalás ebből a legszembevetőbb, de a mechanizmus működéséhez valamennyi láncszemre szükség volt. Ha Gavrilo Princip nem gyilkolja meg a trónörökösöt, nem tör ki a háború, legalábbis nem abban az időpillanatban; ha Németország nem támogatja Ausztria-Magyarországot, nem lett volna háború. Valószínűleg akkor sem tört volna ki a konfliktus, ha Franciaország felhívta volna Oroszország figyelmét arra, hogy nincs oka elsietni a mozgósítást, tehát a francia szándékok sem a béke irányába mozgatták a mechanizmust. Ezekből következően a felelősség megoszlik, és nincs értelme százalékban mérni a szereplők felelősségét, vétkességét. Németország és szövetségesei kizárólagos felelősségének hangoztatásától kezdve a legújabb, minél inkább a kiegyensúlyozottságra törekedő interpretációkig hosszú az út. A perspektíva megváltozásához hozzájárultak a mély, alapos történeti kutatások, és döntő módon az új európai kapcsolatok. Boia a legjobb példának a közös, francia-német történelemkönyvet hozza fel, amelyben senki sincs a szégyenfára állítva, a bűnösség, a vétkesség fogalmaival pedig mértékletesen bánnak.

A harmadik fejezet a német győzelem lehetőségeit és a német hadvezetés végzetes hibáit elemzi. Abból indul ki, hogy a háború elején Németország a legerősebb európai gazdasági és katonai hatalomnak számított a kontinensen, ám megoldatlan problémát jelentett a hatalom ellenőrzése. Ugyanis a parlament alsó házát demokratikus, egyenlő választójog alapján választották, ám a kormány nem volt felelős a választott testületnek, ráadásul a kancellár személyéről a császár döntött.

A politikai döntéseket így egy szűk és zártkörű csoport hozta meg, a döntéshozók köreiből ráadásul a porosz hagyományoknak megfelelően nagy befolyásuk volt a katonai vezetőknek. Állandó kockázat volt, hogy háborús helyzet esetén az autoriter vezetés még autoriterebbé válhat, és a katonai szárny még nagyobb befolyást szerez. Ami később meg is történt. Boia szerint semmi sem végzetesebb, mint az, amikor a vezetők abba a tévhitbe esnek, hogy a háború nem eszköz, hanem önmagában cél. 1914-ben a háborúellenes, antimilitarista német szociáldemokrata párt, amely a világ legnagyobb pártja volt, teljes mellszélességgel támogatta a háborút, és osztotta azt a meggyőződést, hogy Németországot veszély fenyegeti. A fejezet a kötet adta terjedelemhez mérten kimerítően és részletesen foglalkozik a német szerepvállalás politikai, gazdasági, katonai aspektusaival.

A könyv negyedik fejezete Románia első világháborús szereplésével és azt érintő interpretációkkal foglalkozik. Nem véletlen, hogy főként az ebben foglalt megállapítások, észrevételek váltottak ki vitákat a romániai közvéleményben. Főként az olyan értelmezések miatt támadták Lucian Boiát, mint például az, hogy a románok ugyan hivatkozhatnak etnikai jogra Erdélyt illetően, hisz a román lakosság számottevő többséget alkot a régióban, ám történelmi jogra nem. Vagy a románok vádolhatják a magyarokat elnyomással, diszkriminációval, ám azzal nem, hogy „elrabolták” volna tőlük Erdélyt. Egy másik figyelemre méltó mítoszromboló álláspont, hogy az 1916. augusztusi román hadba lépés elsősorban nem a nemzeti ideál jegyében történt, hisz a lakosság mintegy 80 százalékát kitevő paraszti társadalom írástudatlan volt, és minden bizonnyal más dolgokkal volt elfoglalva, mint a nemzeti ideál, amelyről valószínűleg nem is hallott. A nemzeti ideálban egy viszonylag szűk, valamilyen szintű műveltséggel rendelkező, és a közélet iránt érdeklődést tanúsító réteg gondolkodott. Egy másik hasonló kijelentés, hogy Erdély soha nem tartozott Romániához, vagy a román fejedelemségekhez. Államisága kezdete óta Magyarországra tagozódott bele, és Magyarország eltűnése után is vezető elitje és államszervezési módja által az egykori magyar királyság részeként nyilvánult meg. A szerző megemlíti, hogy a román eliten belül léteztek németbarátok is, akik inkább a Besszarábiával való egyesülést

szorgalmazták, mivel úgy gondolták, hogy Erdély esetében úgyszólván hamarosan eljön a pillanat, amikor nem odázhatja tovább a Monarchia a radikális átszervezést. Besszarábia ráadásul 1812-ig Moldvához tartozott, így a történelmi jogra való hivatkozás is megállja a helyét. A két tábor rivalizálásából az Erdélyt jobban akarók kerültek ki győztesen, ám az a paradox helyzet állt elő, hogy Románia ugyan elveszítette a háborút, ám szövetségesei megnyerték, így megkapta Erdélyt és Bukovinát, valamint a németeknek az oroszok felett aratott győzelmekor még nem vesztett, így Besszarábiát is megszerezte. Boia az erdélyi románok magatartását is mélyebb kutatások tárgyává tenné, hisz helyzetük jóval komplikáltabb volt, mint a regáti románok helyzete, akik Erdellyel csak nyerhettek, semmit sem veszítettek. Az erdélyi románok is nyertek, hisz felszabadultak a magyar uralom alól, ám elveszítették identitásuk egy részét. A „balkáni” bukarestiekkel szemben a román népen belül Közép-Európát képviselték. Civilizáltabb, koherensebb társadalomként tekintettek magukra. Míg Romániában kizárólag az elit nyugatiasodott, addig Erdélyben a nyugati kultúra szellemisége sokkal mélyebben és alaposabban hatott. Az erdélyi románok profilja teljesen különbözött a regáti románok profiljától. Az erdélyi román értelmiség német kultúrkörben szocializálódott, míg a regáti franciában, ami Erdélyben alig volt jelen. Boia szerint az erdélyi románok nem akarták jobban a Romániával való egyesülést, mint egy megreformált monarchián való belül maradást. Az egyesülés kérdése inkább egy virtuális történelem és egy ki nem forrott jövő részét jelentette, semmint egy konkrét, világos elképzelés részét. Az erdélyi román nemzeti mozgalom elsősorban nem az egyesülést tartotta szem előtt, hanem Erdély autonómiájának helyreállítását, valamint a Magyarországon belüli teljes jogegyenlőség kivívását.

Boia úgy véli, hogy amennyiben az Osztrák–Magyar Monarchia nem vesztette volna el a háborút, természetesen nem bomlott volna fel, ám a sorsa továbbra is problematikus maradt volna. A nemzetiségek nyomása miatt várhatóan teljes újrastrukturálásra kényszerült volna, ellenkező esetben újabb fegyveres konfliktus, polgárháború okozta volna a Monarchia vesztét. A szerző szerint a Monarchia jobb sorsot érdemelt volna, azonban az alapjait érintő változások gyakorlatba ültetése nagyon nehezen teljesíthető, lehetetlennek is tűnő feladat elé állította.

A versailles-i igazság és igazságtalanság címet viselő ötödik fejezetben Boia szerint nemzeti előítéletek nélkül érdemes a kérdéshez közelíteni, mivel e nélkül csak a nemzeti történelmek és igazságok, igazságtalanságok egymás mellé helyezése képzelhető el. Egy dolog biztos: a világháborút lezáró békék a jelenlegi Európa születésének ágyaztak meg, és a jelenlegi állapotokat sokkal nehezebb megkérdőjelezni, mint azt 1918-ban lehetett. Hisz manapság inkább az államhatárok eltörlése, semmit módosítása felé tartunk, és teljes felelőtlen-

ség lenne egy harmadik világháborút vizionálni a versailles-i igazságtalanságok kiküszöbölésére. Boia megjegyzi, hogy a békekonferencia csupán hivatalossá tette az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását, hisz az magától szűnt meg létezni. A szerző a románok gyulafehérvári nagygyűlése kapcsán azt írja, hogy az kizárólag a román képviselők összefővetele volt, a magyar, a német és egyéb kisebbségekkel nem egyeztettek. Megjegyz, hogy ha tartottak is volna népszavazást Erdély hovatartozása ügyében, az ügyis a románok javára dőlt volna el, hisz számarányban már akkor is többségben voltak. Érdekes felvetés, hogy mi történt volna, ha a népszavazás nemcsak az egyesülésről, hanem Erdélynek a román államon belüli státútumáról is rendelkezett volna. Boia szerint a többség az autonómia mellett szavazott volna, etnikai hovatartozástól függetlenül.

Az utolsó fejezet az első világháború következményeit taglalja. A totális háború egyben többszörös forradalom is volt, hisz az egész kontinensre kiterjedt. Boia szerint egyetlen történelmi előfutára van, a nagy francia forradalom. A háború utáni Európában felgyorsult a demokrácia témyerése, ami a totalitáriánus eszmék elterjedését is magával hozta. A szerző úgy véli, hogy az első világháború kitörése nélkül elképzelhető, hogy a kommunizmus nem intézményesült volna Oroszországban, így a későbbiek folyamán Közép-Kelet-Európában sem. Az első világháború másik következménye a náciizmus megjelenése, hisz a háború nélkül valószínűleg senki nem hallott volna Hitlerről. Boia legvégül arra a megállapításra jut, hogy az első világháború elkerülhető lett volna, míg a második csak jóval nehezebben, hisz az közvetlen folytatása volt az elsőnek. Természetesen ez esetben sem lehet történelmi fatalizmusról beszélni, hiába gondolta Szent Ágoston vagy Marx, hogy a történelem előre eldöntött.

Lucian Boia célja a könyvvel nem egyéb, mint egy közös európai történelem megfogalmazására tett kísérlet. Az egész kötetet áthatja ez a szellemiség, amely hitet tesz egy közös európai történelem mellett. A szerző meggyőződéssel vallja, hogy az Európát alkotó államok saját történelmei mellett egy összeurópai történelemnek is helye van, hisz nem lehet úgy közös jelen és jövő, ha a múlt teljesen különböző. Boia újszerű megközelítésében, szemléletében megvan a lehetőség arra, hogy számos ellentmondásos történelmi helyzetre alkalmazható legyen. Az első világháborúról szóló kötete arra próbál rábeszélni, hogy bölcsességgel és kellő körültekintéssel közelítsünk a kritikus történelmi kérdésekhez.

Lucian Boia: *Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări* (Az első világháború. Ellentmondások, paradoxonok, újraértelmezések), Humanitas, București, 2014. 120 o.